

Το νόημα της ισότητας*

Αντώνης Χατζημωυσής

Τόμας Νέιγκελ, Ισότητα και μεροληψία

μτφ: Κώστας Κ. Κουκουζέλης, Παναγώτης Γ. Φλέσσας, εισαγωγή: Κώστας Ν. Κουκουζέλης, επίμετρο: Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου. Εκκρεμές, Αθήνα 2011, σς 302.

1.

Το όραμα μιας δίκαιης κι ευημερούσας κοινωνίας θα παραμένει απραγματοποίητο, όσο τα μέλη της βρίσκονται σε ρήξη -όχι τόσο μεταξύ τους, όσο με τον ίδιο τον εαυτό τους.

Η σκέψη αυτή διαπερνά τις αναλύσεις του Νέιγκελ για ένα πλήθος ζητημάτων που συγκροτούν το βασικό πρόβλημα της πολιτικής, διατυπωμένο με αφοπλιστική απλότητα: ύστερα από τόσες ιδεολογικές συγκρούσεις, θεσμικούς πειραματισμούς, κι εξαντλητικές πραγματεύσεις, «πραγματικά δεν γνωρίζουμε πώς να συμβιώνουμε» (52/5).[†]

Η άγνοιά μας θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στην έλλειψη ειλικρινούς κι εντατικής προσπάθειας για έναν καλύτερο κόσμο, ή στην περιστασιακή απουσία υλικοτεχνικών συνθηκών που θα διευκόλυναν την έλευση μιας αγαστής κοινωνίας. Όμως για τον Νέιγκελ καμία από αυτές τις εξηγήσεις δεν είναι πειστική. Το πρόβλημα δεν είναι πρακτικό αλλά θεωρητικό: αυτό που ακόμη στερούμαστε είναι ένα «αποδεκτό πολιτικό ιδεώδες» (49/3). Η σχέση ανάμεσα στην ισότητα και τη μεροληψία, αποτελεί για τον Νέιγκελ προνομιακό σημείο άρθρωσης του πολιτικού ιδεώδους, αλλά και διαυγές παράδειγμα των λόγων για τους οποίους η συνεκτική άρθρωση αυτού του ιδεώδους είναι τόσο δύσκολη, αν όχι ανέφικτη.

* *Athens Review of Books*, τχ 22, Οκτ. 2011: 44-46.

[†] Επειδή οι αποδόσεις των αποσπασμάτων που παραθέτω διαφέρουν σε κάποια σημεία από τις διατυπώσεις των μεταφραστών, δίνω εντός παρενθέσεων τον αριθμό σελίδας της ελληνικής έκδοσης ακολουθούμενο από αυτόν της πρωτότυπης έκδοσης: Thomas Nagel, Equality and Partiality (New York: Oxford University Press, 1991). Στην ελληνική έκδοση, η κατατοπιστική εισαγωγή του Κώστα Κουκουζέλη χαρτογραφεί καθαρά τις κύριες θέσεις μεταξύ των οποίων κινείται η σκέψη του Νέιγκελ -οι επιλεγμένες βιβλιογραφικές αναφορές του θα είναι ιδιαίτερες χρήσιμες για τον σοβαρό μελετητή της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας. Το επίμετρο του Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου είναι από μόνο του ικανός λόγος αγοράς του βιβλίου: συμπυκνώνει υλικό το οποίο θα μπορούσε να αποτελεί βάση εκτενούς μονογραφίας για τον ακριβή προσδιορισμό αλλά και τα εγγενή όρια της ισότητας.

2.

Αρχικό μέλημα του Νέιγκελ είναι να φωτίσει όψεις της καθημερινότητας όπου εκδηλώνεται η διάσταση ανάμεσα στη ρητή επιδοκιμασία της ισότητας, και στη συνειδητή επιδίωξη στόχων που μπορεί να ωφελήσουν ένα μικρό κύκλο ανθρώπων -ίσως μόνο τον εαυτό μας. Κατόπιν, ο Νέιγκελ επιχειρεί να καταδείξει ότι πράξεις που εκκινούν από την αρχή της ισότητας, καθώς και ενέργειες που πηγάζουν από τη μεροληψία υπέρ της προστασίας ή της ευημερίας ημών και των οικείων, ενέχουν αντικειμενική αξία. Τέλος, ο Νέιγκελ προτείνει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να κατανοηθεί η ανάδυση των αντίρροπων δυνάμεων της ισότητας και της μεροληψίας, και να εξηγηθεί η αδυναμία εναρμόνισης των αξιών που διέπουν το βίο μας. Θα περιγράψω παρακάτω τους βασικούς άξονες της ερμηνευτικής πρότασης του Νέιγκελ. Πριν από αυτό όμως θα ήθελα να σταθούμε για λίγο στον συγγραφέα και το έργο του.

3.

Δημοσιευμένο το 1991, το Ισότητα και μεροληψία, διατέμνει το έργο του Νέιγκελ τόσο χρονολογικά όσο και θεματικά. Το 1970 κάνει την εμφάνισή της η μονογραφία The Possibility of Altruism, όπου ο Νέιγκελ με χειρουργική ακρίβεια παρεμβαίνει στην επικρατούσα ως τότε θεώρηση της ανθρώπινης πράξης ως παράγωγο δύο αιτιακά ανεξάρτητων παραγόντων, των (ανενεργών) πεποιθήσεων και των (κινητήριων) επιθυμιών. Αντ' αυτής, η θεώρηση του Νέιγκελ εστιάζει στις πεποιθήσεις του ατόμου για το (τι εκλαμβάνει ως) ορθό σε οποιονδήποτε τομέα του βίου του, φέρνοντας, έτσι, τα πιστεύω του ατόμου στο προσκήνιο της φιλοσοφικής ανάλυσης. Η ανάλυση αυτή οδηγεί στην διατύπωση ρηξικέλευθων θέσεων, δύο από τις οποίες είναι καίριες για την ορθή κατανόηση του Ισότητα και μεροληψία. Η πρώτη θέση είναι ότι οι λόγοι για τους οποίους δρα ένα υποκείμενο, αφορούν ιδιότητες των πραγμάτων που έχουν αξία ανεξάρτητη από το δρων υποκείμενο. Με απλούς όρους: οι λόγοι για τους οποίους μπορεί να έχει νόημα για μένα να πάρω μια ασπιρίνη, έχουν να κάνουν με το ότι έχω πονοκέφαλο τον οποίο θα μπορούσε να απαλύνει ένα αναλγητικό- και όχι με το ότι, ας πούμε, με λένε ΑΧ, μένω στην τάδε οδό, και φοράω πέδιλα. Η πράξη μου αιτιολογείται από την πεποίθησή μου για το ποιος είναι ο ορθός τρόπος αντιμετώπισης ενός γεγονότος με αρνητική αξία, όπως ο πονοκέφαλος. Τούτο δεν σημαίνει βέβαια ότι η πεποίθησή μου είναι οπωσδήποτε σωστή, ή πως ό,τι συμβαίνει να θεωρώ εγώ ανεπιθύμητο είναι όντως κάτι με αρνητική αξία. Σημαίνει όμως πως αν μου φαίνεται λογικό να πω ασπιρίνη λόγω του πονοκεφάλου μου, είναι επειδή πιστεύω ότι ο πονοκέφαλος είναι κάτι δυσάρεστο (οποιοσδήποτε και να τον έχει), ότι η ασπιρίνη δρα αναλγητικά (οποιοσδήποτε με πονοκέφαλο και να την πιει), και ότι δεν εμπίπτω στην κατηγορία οποιουδήποτε με χαρακτηριστικά που αναφέρονται στις αντενδείξεις, ώστε να στερηθώ την ανακούφιση από μία δυσάρεστη εμπειρία. Με βάση αυτόν τον συλλογισμό ο Νέιγκελ επιχειρεί να θεμελιώσει ορθολογικά την «δυνατότητα του αλτρουισμού»: δεν θα ήμουν έλλογο ον, δηλ. ένα ον που πράττει για συνεπείς λόγους, αν δεν μπορούσα σε ένα εντελώς βασικό επίπεδο να αντιληφθώ ότι, π.χ., ο πόνος είναι καταρχάς κάτι κακό, οποιοσδήποτε κι αν τον βιώνει. Αυτό δεν συνεπάγεται πως θα πρέπει όποιον βρίσκω μπροστά μου να του δίνω ασπιρίνη -συνεπάγεται

όμως ότι θα υποχρεωθώ να αιτιολογήσω τη στάση μου αν προσπαθώ να απαγορεύσω ή να εμποδίσω την παροχή ασπιρίνης σε κάποιον που υποφέρει από πονοκέφαλο.

Η διερεύνηση θεμάτων ηθικής ψυχολογίας, καθώς και η ανάπτυξη επιχειρημάτων στους τομείς της φιλοσοφίας του νου, της επιστήμης, της γνώσης και της οντολογίας θα βρουν τη συστηματική έκφρασή τους στο The View from Nowhere (1986). Πρόκειται για μελέτη που άσκησε τεράστια επίδραση στις συζητήσεις εκείνης της περιόδου για τη σχέση σώματος και νου, την δυνατότητα απόλυτης καταγραφής της πραγματικότητας, την συμβατότητα φυσικού ντετερμινισμού και ηθικής υπευθυνότητας, και το ρόλο της θνητότητας στην ορθολογική αντίληψη του νοήματος της ζωής.

Οι φιλοσοφικές προκείμενες των πολιτικών αναλύσεων στο Ισότητα και μεροληψία, τίθενται με ενάργεια στα τελευταία κεφάλαια αυτής της μελέτης. Ένα στοιχείο βαρύνουσας σημασίας για την ορθή κατανόηση του τρόπου που ο Νέιγκελ προσεγγίζει αξιολογικά ζητήματα, είναι η διάκριση μεταξύ λόγων που είναι σχετικοί προς το δρων υποκείμενο (agent-relative reasons) και λόγων που είναι ουδέτεροι προς το δρων υποκείμενο (agent-neutral reasons). Έχω λόγους να κρατήσω την υπόσχεση που έδωσα στον συνάδελφό μου, ή να μεριμνήσω για την εγγραφή του παιδιού μου στο ωδείο, ή για το ραντεβού μας με τον οικογενειακό γιατρό, και οι λόγοι αυτοί περιέχουν μια ανεξάλειπτη αναφορά σε μένα -στην ταυτότητά μου, τις προσδοκίες μου, τις οικογενειακές ή άλλες σχέσεις μου. Δεν πιστεύω ότι κάποιος άλλος οφείλει, π.χ., να κρατήσει υποσχέσεις που εγώ έδωσα. Πρόκειται δηλ. για λόγους που δεν θεωρώ ότι πρέπει -ή ότι είναι καν εφικτό- να μοιράζονται οι άλλοι με μένα -πιστεύω όμως ότι οι άλλοι οφείλουν να σέβονται αυτούς τους λόγους και τις πράξεις που τους εκπληρώνουν.

Υπάρχουν, αντιθέτως, λόγοι που η σημασία τους είναι ανεξάρτητη από τις ιδιαιτερότητες του βίου μου. Η παροχή ιατρικής περίθαλψης με γνώμονα την υγεία του ασθενή, η διασφάλιση ενός νομικού κώδικα που διακρίνει τον ένοχο από τον αθώο, η ύπαρξη ενός παιδαγωγικού συστήματος που δεν ανακόπτει την νοητική ανάπτυξη των μαθητών, αποτελούν (αν αποτελούν) αξίες που παρέχουν λόγους για μένα, δίχως να εξαρτώνται από εμένα. Πρόκειται δηλ. για λόγους τους οποίους αποδέχομαι, οι οποίοι ισχύουν (αν ισχύουν) ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά της ατομικής ή οικογενειακής ζωής μου. Αυτοί οι 'ουδέτεροι προς εμένα' λόγοι, ασκούν καθοριστική επίδραση στον τρόπο που σκέπτομαι, αντιμετωπίζω, ή επιχειρηματολογώ για ηθικά ζητήματα. Αποτελούν επίσης ένα από τα θέματα στα οποία ο Νέιγκελ θα εστιάσει την προσοχή του στα επόμενα βιβλία του, αρχής γενομένης από το Ισότητα και μεροληψία (1991), τονίζοντας όμως όλο και περισσότερο την πολιτική, αλλά και ευρύτερη πολιτισμική επήρεια δυνάμει ασύμβατων αξιών.

Την εικοσαετία που μεσολάβησε από την έκδοση του Ισότητα και μεροληψία, ο Νέιγκελ θα αφιερωθεί σχεδόν αποκλειστικά στην εμβάθυνση των εννοιών που παρουσιάζονται σε εκείνο το βιβλίο, και στην απόπειρα εφαρμογής των κύριων συμπερασμάτων του για ζητήματα που

απασχολούν την τρέχουσα πολιτική συζήτηση -από την λογική της διανεμητικής δικαιοσύνης και τη δικαστική παραπομπή ενός ερασιτέχνη σαξοφωνίστα (και 42ου προέδρου των ΗΠΑ) για δραστηριότητες του ιδιωτικού του βίου, στο Concealment and Exposure (2002), ως την εμβέλεια κανόνων διεθνούς δικαίου και το ερώτημα περί νομιμότητας αναφορών σε θρησκευτικές δοξασίες κατά το μάθημα της βιολογίας στο Secular Philosophy and the Religious Temperament (2009).

Η επίδραση του βιβλίου Ισότητα και μεροληψία, καθώς και άλλων κειμένων του Νέιγκελ σε ένα ευρύ κι ετερογενές κοινό, τόσο εντός όσο και εκτός των ακαδημαϊκών αιθουσών, είναι από μόνη της αξιοσημείωτη και χρήζει ενός σύντομου σχολιασμού.

4.

Συμβαίνει ενίοτε κείμενα με μεγάλη επίδραση στους συγχρόνους τους να είναι εκείνα που χρησιμοποιούν λόγο τόσο τεχνητό, επιχειρήματα τόσο δυσνόητα, και θεωρήσεις τόσο ασαφείς, που ο καθείς μπορεί να προβάλλει επάνω τους τις απόψεις που εκείνος θέλει να υποστηρίξει, είτε επειδή προσέρχεται στο έργο με προειλημμένες θέσεις, είτε επειδή δεν έχει τις ερμηνευτικές προϋποθέσεις για να ξεκλειδώσει το επίμαχο κείμενο.

Η περίπτωση του Νέιγκελ είναι εντελώς διαφορετική. Τα κείμενά του χαρακτηρίζονται από σαφήνεια στην παρουσίαση των βασικών του θέσεων, απλότητα στην έκφραση των διλημμάτων που τον απασχολούν και ευκρίνεια στην διατύπωση των επιχειρηματολογικών του στόχων. Αποφεύγει επίσης τον καταϊγισμό υποσημειώσεων και παραπομπών, από τις οποίες βρίθουν αρκετά βιβλία των ομοτέχνων του.

Ένας λόγος για τον οποίο τα βιβλία του Νέιγκελ έχουν μια ρέουσα, φιλική προς τον αναγνώστη, γραφή είναι ότι έχουν την προέλευσή τους σε κείμενα που ετοιμάστηκαν όχι για να διαβαστούν αλλά για να ακουστούν. Το κείμενο που συνθέτουν το Ισότητα και μεροληψία, παρουσιάστηκαν αρχικά σε σειρά διαλέξεων στα Πανεπιστήμια του John Hopkins και της Οξφόρδης, και αποτέλεσαν το υλικό ερευνητικών σεμιναρίων, πριν λάβουν την οριστική τους μορφή.

Ας μην θεωρηθεί όμως ότι το βιβλίο προσφέρει μια απλουστευτική παρουσίαση εύηχων απόψεων: αντιθέτως, η κάθε σελίδα του συμπυκνώνει θεωρήσεις η αποτίμηση των οποίων απαιτεί την πλήρη προσοχή του αναγνώστη. Δεδομένου μάλιστα ότι ο Νέιγκελ δεν παρέχει τις συνήθεις διεξόδους αρκετών δοκιμιογράφων (οι οποίοι καταφεύγουν σε εύπεπτα σλόγκαν, επιστημονικοφανείς εκφράσεις, και πλήθος -ισμών για να ενισχύσουν το μήνυμά τους), ο αναγνώστης καλείται να μοιραστεί τους προβληματισμούς τού κειμένου για να κατανοήσει τα όσα υποβάλει προς κρίση ο συγγραφέας του.

Στα 15 κεφάλαια του βιβλίου, ο Νέιγκελ καταθέτει τις απόψεις του για πλήθος ζητημάτων, από την κοινωνική δικαιοσύνη και την ανεξιθρησκεία, ως την λογική του κράτους πρόνοιας και την

οικογενειοκρατία. Θεματικός άξονας βέβαια της πραγμάτευσης κάθε ζητήματος είναι το δίπολο ισότητας-μεροληψίας. Ποια είναι όμως η λογική που διατρέχει τη συζήτηση, και ποια η εννοιολογική σκευή με την οποία διεισδύει στα αίτια των πολιτικών φαινομένων; Για να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα θα πρέπει να κατανοήσουμε τη μεθοδολογία του συγγραφέα - και το κύριο μεθοδολογικό εργαλείο του είναι η διάκριση μεταξύ της προσωπικής και της απρόσωπης σκοπιάς θεώρησης.

5.

Η ανάλυση της διάκρισης μεταξύ της προσωπικής και της απρόσωπης οπτικής είναι η σημαντικότερη προσφορά του Νέιγκελ στη σύγχρονη φιλοσοφία. Η διαφορά των δύο οπτικών μπορεί να δοθεί καταρχήν ως εξής. Κάθε τι γίνεται σε μας αντιληπτό από εδώ: από τη θέση που κάθε φορά καταλαμβάνουμε, στο χώρο και το χρόνο, στον ρου της ιδιωτική μας ιστορίας. Μπορούμε όμως να αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα ως έχουν ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη θέση που κατέχουμε -όχι απαλείφοντας την ατομική οπτική μας, αλλά μην λαμβάνοντας υπόψιν ότι μία ορισμένη από τις οπτικές που εμφανίζονται στο γενικότερο πλάνο είναι η δική μας.

Η απρόσωπη σκοπιά αφαιρεί από τον υποκείμενο την αποκλειστικότητα αξιολόγησης των πραγμάτων με αποκλειστικό γνώμονα της δική του σχέση προς αυτά, επιτρέπει όμως παράλληλα την ανάδυση νέων σημαντικών δεδομένων. Ένα από αυτά είναι η επιβεβαίωση των αξιών που διέπουν τον ατομικό μας βίο. Σε αντίθεση με αρκετούς φιλοσόφους, οι οποίοι διατείνονται ότι αν σταθώ σε κάποια απόσταση από τις έγνοιες, τις προσδοκίες, και τις αξίες της καθημερινότητάς μου, αυτές θα πάσουν να έχουν οποιοδήποτε νόημα, ο Νέιγκελ υποστηρίζει ότι η απρόσωπη οπτική δεν απαλείφει τη σημασία που έχει κάτι για μένα, αλλά την συν-θέτει με τη σημασία αμέτρητων άλλων πραγμάτων όπως την βιώνουν άτομα με διαφορετική οπτική. Η σύνθεση αυτή βέβαια, μπορεί να επιτευχθεί με ποικίλους τρόπους - και το ποιος τρόπος είναι ο ορθός, ή αν υπάρχει έστω ή μόνο ένας όρθος τρόπος σύνθεσης των ετερόκλητων αξιών που διέπουν τις ζωές των ανθρώπων, είναι ένα μεγάλο -ίσως το μέγιστο, κατά τον Νέιγκελ- ζήτημα της πολιτικής φιλοσοφίας.

Σε κάθε απόπειρα ορθολογικής σύνθεσης των διαφορετικών κι αντιμαχόμενων αξιών που εμφανίζονται στην απρόσωπη θέαση, τον πρώτο και κύριο λόγο οφείλει να έχει η αρχή της ισότητας. Αυτή είναι η βασική πεποίθηση του Νέιγκελ, την οποία υπερασπίζεται με σθένος απέναντι σε πολλές ενστάσεις που πηγάζουν όχι μόνο από ηθικά απαράδεκτες προκείμενες που απορρίπτουν την ισότητα για λόγους φυλετικών, σεξιστικών, θρησκευτικών ή άλλων προκαταλήψεων, αλλά και από απολύτως εύλογες απορίες σχετικά με την συμβατότητα της πλήρους ισότητας με την ατομική ελευθερία, ή με την ανάγκη κάθε ατόμου διάκρισης στον τομέα του πέραν και άσχετα από οικονομικά οφέλη, ή με την αμερόληπτη αξιολόγηση και συνακόλουθη ανταμοιβή της έντιμης εργασίας έναντι της προκλητικής αργομισθίας, ή με την διασφάλιση καλλιέργειας της έφεσης ή του ταλέντου που μπορεί να έχει κάποιος δίχως τον φόβο κοινωνικών κυρώσεων -όπως ο συναδελφικός φθόνος ή ο πρακτικός αποκλεισμός μέσω

κατ' επίφασιν 'δημοκρατικών διαδικασιών' που προάγουν την ισότητα κ.ο.κ.. Ο Νέιγκελ εξετάζει αυτές τις αντιρρήσεις, θέτοντας μάλιστα κάποιες από αυτές με ιδιαίτερα αιχμηρό τρόπο, πριν επιχειρήσει να τις απαντήσει. Η ευστοχία και η πληρότητα των απαντήσεών του είναι κάτι που θα κρίνει ο αναγνώστης. Θα ήθελα απλώς να καταθέσω κάποιες απορίες σχετικά με ένα ζήτημα που τίθεται από τον Νέιγκελ στην αρχή της επιχειρηματολογίας του, και το οποίο νομίζω ότι, παρά τον αμιγώς θεωρητικό χαρακτήρα του, επενεργεί στην δομή των πολιτικών του προτάσεων.

6.

Από την απρόσωπη σκοπιά ενός υποκειμένου καταδεικνύεται ότι: «του καθενός η ζωή έχει τόση σημασία όση και η δική του, και η δική του δεν έχει περισσότερη σημασία απ' όσο οποιουδήποτε άλλου.» (64/14). Η σκέψη που εκφράζει ο Νέιγκελ είναι σίγουρα ελκυστική. Ποιο όμως είναι το ακριβές περιεχόμενό της; Ας τη δούμε πιο προσεκτικά.

Αν ακολουθήσουμε τις ερμηνευτικές οδηγίες του Νέιγκελ, η πρόταση ότι, από απρόσωπη σκοπιά, η ζωή του καθενός έχει τόση σημασία όση και οποιουδήποτε άλλου, δεν είναι αυταπόδεικτη. Όπως ήδη αναφέραμε, η απρόσωπη σκοπιά φιλοδοξεί να συλλάβει επακριβώς την σημασία που ενέχει το κάθε τι για τον κάθε ένα από την δική του προσωπική σκοπιά. Και, καλώς ή κακώς, δεν είναι διόλου αυτονόητο ότι η ζωή του Α για τον Α έχει τόση ακριβώς σημασία όση η ζωή του Β για τον Β. Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι πρακτικές που κάποια άτομα υιοθετούν απέναντι στον εαυτό τους -όπως η χρόνια καλλιέργεια μιας αυταπάτης, ή η μέσω ουσιών κακοποίηση της φυσικής ή ψυχικής υγείας, ή, τέλος, η αυτοχειρία- αποτελούν ίσως ενδείξεις του γεγονότος ότι πιθανόν η ζωή ενός ατόμου μπορεί -από την δική του οπτική- να μην έχει τόση σημασία όση η ζωή των άλλων για αυτούς τους ίδιους. Ούτε είναι σαφές ότι αυτή η αξιολογική ανισορροπία οφείλεται στο ότι κάποιοι -μελαγχολικής ίσως προδιάθεσης- υποτιμούν τη ζωή τους, κι όχι ότι οι υπόλοιποι -που περιφέρονται πλήρως ικανοποιημένοι με τον εαυτό τους- υπερεκτιμούν τον βίο τους.

Συμφωνώ ότι η ελλιπής, σε σχέση με τον υποτιθέμενο 'μέσο όρο', εκτίμηση από ένα άτομο της ίδια του της ζωής είναι κάτι εξαιρετικά δυσάρεστο -κι ότι δεν είναι απλώς και μόνο μια 'προσωπική υπόθεση', αφού πιστεύω ότι μια πολιτεία δεν είναι άμοιρη ευθυνών για τον τρόπο που κάθε μέλος της αντιλαμβάνεται, αποτιμά, και βιώνει την ύπαρξή του. Όμως το ότι ένα γεγονός είναι δυσάρεστο ή ανεπιθύμητο, δεν συνεπάγεται ότι δεν είναι και πραγματικό -ούτε ότι μπορεί να 'εξομαλυνθεί' ή να 'απαληφθεί' μέσω της προσφιούς θεωρίας μας. Συνεπώς, η πρόταση ότι του καθενός η ζωή αξίζει για τον ίδιο όσο και η ζωή οποιουδήποτε άλλου αξίζει για εκείνον, δεν μπορεί να αποτελεί μια απλή διαπίστωση, από όποια σκοπιά κι αν εκφέρεται, αλλά κάτι διαφορετικό: μια ηθική αρχή ίσως, ή μια επίκληση στην καθολικότητα του ορθού λόγου, ή, εν τέλει, ένα ακόμη εξισωτικό πολιτικό αίτημα.

Το συμπέρασμα μου είναι ότι ένας από τους βασικούς πυλώνες της επιχειρηματολογίας Νέιγκελ δεν είναι αρκετά ευσταθής. Προσυπογράφω όμως την άποψη που επιθυμεί να στηρίξει σε αυτόν: «Κάθε πολιτική θεωρία που αποβλέπει στην ηθική αξιοπρέπεια πρέπει να προσπαθεί να επινοήσει και να δικαιολογήσει μια μορφή θεσμικού βίου που να ανταποκρίνεται στην πραγματική δύναμη των απρόσωπων αξιών, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι αυτό δεν είναι το μόνο που πρέπει να λάβουμε υπόψη.» (70/20).

Με όρους του προβλήματος που έθεσα, νομίζω ότι είναι εύλογο να υποστηρίξουμε ότι ακόμη και αν για τον Α η ζωή του Α δεν έχει τόση σημασία όση η ζωή του Β για τον Β, οι θεσμοί μιας εύτακτης πολιτείας πρέπει να διασφαλίζουν ότι ο Α και ο Β χαίρουν ίσου σεβασμού σε κοινωνικό, νομικό, και εργασιακό επίπεδο. Κατά πόσον αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί με τρόπο που να αφήνει άθικτα τα αιτήματα που εγείρουν οι προσωπικές αξίες -ή οι ιδεοληψίες- του καθενός είναι ένα τεράστιο ζήτημα προς συζήτηση. Η επίλυσή του πάντως δεν θα βρεθεί εθελουφλώντας προς τις αξίες που αναδύονται στον ορίζοντα της απρόσωπης οπτικής: «Η καταπίεση της πλήρους ισχύος της απρόσωπης σκοπιάς θεώρησης αποτελεί άρνηση της ανθρωπιάς μας στην ολότητά της, και της βάσης της πλήρους αναγνώρισης της αξίας της ίδιας μας της ζωής...» (71/19-20).